

ПЕРСПЕКТИВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ПРАВОПОРУШЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ НАЯВНІСТЮ ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД НАРКОТИЧНИХ ТА ІНШИХ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

Забуга Юлія Юріївна,

кандидатка юридичних наук,
старша наукова співробітниця лабораторії вивчення проблем
національної безпеки у сфері громадського здоров'я
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Михайліченко Тетяна Олександрівна,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця лабораторії вивчення проблем
національної безпеки у сфері громадського здоров'я
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

У статті здійснено аналіз поняття «психоактивні речовини», а також змін, які пропонують внести до адміністративного, кримінального та кримінального процесуального законодавства шляхом прийняття Проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють правопорушення у зв'язку із наявністю залежності від наркотичних та інших психоактивних речовин, а також організації реабілітації таких осіб» (реєстр. № 5715 від 29 червня 2021 р.). Так, наведено аргументи на користь того, що поняття, яким автори законопроекту пропонують доповнити чинне кримінальне законодавство, зокрема «розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин», є досить неконкретизованим та архаїчним, тоді як поняття «вчинення кримінального правопорушення у зв'язку із наявністю в осіб розладу психіки та поведінки», навпаки, потребує законодавчого визначення. До того ж його закріплення на законодавчому рівні призведе до непорозуміння щодо оцінки діяння осіб, котрі під впливом психоактивних речовин вчинили кримінальні правопорушення, наприклад, із помсти, ревнощів або з метою заволодіти коштами тощо. Також висловлено аргументи проти закріплення у чинному кримінальному законодавстві низки пільгових інститутів, які пропонують передбачити автори законопроекту у чинному КК України, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності осіб із розладами психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання неповнолітніх осіб за вчинення суспільно небезпечного діяння у зв'язку із наявністю у неї розладу психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин. Наведено критичні зауваження щодо запропонованих змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: публічне здоров'я, наркозалежність, алкозалежність, психоактивні речовини, кримінальна відповідальність, правопорушення

Zabuha Yulia, Mykhailichenko Tetiana. Perspectives of criminal liability of persons committing offenses in connection with the addiction to drugs and others psychoactive things

The article analyzes the concept of "psychoactive substances", as well as a critical analysis of changes proposed to administrative, criminal and criminal procedural legislation, by adopting the Draft Law "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Peculiarities of Criminal Liability of Persons Committing Offenses in Connection with Addiction to Narcotic Drugs and Other Psychoactive Substances, and the Organization of Rehabilitation of Such Persons"

(reg. № 5715 from 29.06.2021). Thus, it is argued that the notion that the authors of the bill propose to supplement the current criminal law, in particular, "mental and behavioral disorders due to substance abuse" is quite vague and archaic, while the notion of "criminal offense in connection with the presence of mental and behavioral disorders in persons", on the contrary, needs a legislative definition. In addition, its enshrinement at the legislative level will lead to misunderstandings regarding the assessment of the actions of persons who have committed criminal offenses under the influence of psychoactive substances, such as revenge, jealousy or in order to seize money, etc. There are also arguments against enshrining in the current criminal law a number of preferential institutions, which the authors of the bill are proposing to provide in the current Criminal Code of Ukraine, in particular, exemption from criminal liability of persons with mental and behavioral disorders due to use of psychoactive substances or exemption from criminal liability socially dangerous act due to the presence of mental and behavioral disorders due to the use of psychoactive substances. Critical remarks are made on the proposed amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Key words: public health, addiction to drugs, addiction to alcohol, psychoactive things, criminal liability, offense.

Однією із загроз для публічного здоров'я є зловживання населенням наркотичними засобами та іншими психоактивними речовинами¹. Так, опитування серед фахівців із питань охорони здоров'я у 77 країнах світу, проведене Управлінням Організації Об'єднаних Націй із наркотиків і злочинності (UNODC), показало, що від початку пандемії COVID-19 у 66% країн зріс попит на канабіс і заспокійливі засоби [1]. В Україні згідно зі звітом щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 р. (за даними 2019 р.) 5,7% молоді (15–17 років) вживають канабіс, 1,7% – амфетаміни, 1,2 – кокаїн та 1% – екстазі [2]. За інформацією правоохоронних органів, у 2019 р. із незаконного обігу було вилучено 10 177,763 кг наркотичних засобів і психотропних речовин. Намагаючись взяти під контроль цю ситуацію, Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію державної політики щодо наркотиків на період до 2030 р. [3]. Станом на 01 січня 2020 р. в Україні під наглядом у диспансерній групі перебувало 456 636 осіб із розладами психіки та поведінки через вживання алкоголю, майже 77% яких належали до вікової групи старших за 36 років. Водночас опитування серед підлітків показало збільшення доступу до алкоголю – більшість опитаних відзначили, що легко можуть дістати пиво, вино або слабоалкогольні напої. Переважна більшість (85,7%) опитаних підлітків має

досвід вживання алкоголю, кожен п'ятий (22,5%) підліток зазначив, що п'є алкогольні напої майже щотижня.

Досить часто особи, котрі вживають зазначені речовини, мають розлади поведінки, що зумовлює вчинення ними різноманітних правопорушень, у тому числі і тих, якими створюється загроза для життя та здоров'я оточуючих людей. Для того, щоб зменшити кількість кримінальних правопорушень, зумовлених психічними та поведінковими розладами в осіб, що вживають психоактивні речовини, а також закласти основи для розвитку в Україні якісної медичної (медико-психологічної) реабілітації таких осіб, до Верховної Ради було подано Проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють правопорушення у зв'язку із наявністю залежності від наркотичних та інших психоактивних речовин, а також організації реабілітації таких осіб» (реєстр. № 5715 від 29 червня 2021 р.). Цей закон передбачає і відповідні зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає змогу констатувати, що більшість робіт мають загальний характер і піднімають питання боротьби із поширенням наркозалежності. Так, О.Р. Івасин та О.А. Косенко зробили огляд проблем профілактики вживання та незаконного обігу психоактивних речовин. У статті автори розглянули нових тенденції у ранньому виявленні нових психоактивних речовин, системі раннього сповіщення про небезпеку

¹ Психоактивні речовини (ПАР) – речовини, що спричиняють звикання та/або залежність за умов систематичного вживання. До психоактивних речовин належать алкоголь, наркотичні речовини, окремі лікарські та інші засоби [4].

нових речовин у Європі та світі, а також запропонували варіанти та способи впровадження в Україні досвіду Європи щодо дослідження наркоситуації та використання превентивних заходів із метою зниження рівня вживання психоактивних речовин в Україні [5]. О.П. Олійник навела сучасні дані про структуру й особливості скоєння правопорушень залежно від виду зловживання психоактивних речовин, у тому числі серед учасників бойових дій, а також встановила клініко-ситуаційні детермінанти їхньої агресивної поведінки. Вона дослідила вплив психічних і поведінкових розладів у осіб із синдромом залежності від психоактивних речовин на здатність повною мірою усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними [6]. Цікавим для науковців, як вбачається, є дослідження, що проводилося ГО «Євразійський інститут наркополітики» у 2016–2017 рр. Дослідники, зокрема, дійшли висновку про те, що діяння, передбачені ч. 1 ст. 309 КК України, не несуть у собі значної суспільної небезпеки, бо стосуються права людини на самостійне визначення способу свого життя. Тому головне завдання законодавця, на їхню думку, у цій сфері праввідносин – не перетворювати на злочин те, що за ступенем і характером суспільної небезпеки є адміністративним проступком. Натомість необхідно посилити кримінально-правові репресії щодо осіб, які займаються збутом наркотичних засобів [7].

Метою цієї статті є критичний аналіз окремих положень цього закону в частині запропонованих змін до адміністративного, кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Як вже зазначалося, 29 червня 2021 р. до Верховної Ради України було подано Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють правопорушення у зв'язку із наявністю залежності від наркотичних та інших психоактивних речовин, а також організації реабілітації таких осіб» (реєстр. № 5715) (далі – законопроект № 5715), який передбачає внесення змін до низки законів України, у тому числі і до норм адміністративного, кримінального та кримінального процесуального

законодавства [8]. Аналіз пояснювальної записки до цього законопроекту свідчить, що цілями його прийняття є: 1) запровадження ефективних кримінально-правових і кримінально-процесуальних механізмів, які дозволять знизити рівень злочинності у державі, зумовленої психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин; вчинення нових кримінальних правопорушень відповідною категорією осіб; 2) закладення основ для розвитку в Україні якісної медичної (медико-психологічної) реабілітації осіб із наявністю розладу психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, котра буде здійснюватися на конкурентних засадах суб'єктами різної форми власності, що у підсумку дозволить нівелювати негативну практику порушення прав людини для осіб із залежністю; 3) удосконалення окремих положень щодо процедури госпіталізації осіб із психічними розладами та застосування до них запобіжного заходу під час кримінального провадження, проте зміни, що пропонуються авторами зазначеного законопроекту до адміністративного, кримінального та кримінального процесуального законодавства, містять, на нашу думку, низку суттєвих недоліків.

По-перше, видається, що поняття «розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин», передбачене авторами законопроекту № 5715 у примітці до ст. 47-1, якою планується доповнити чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України), потребує корекції. Так, під цим поняттям пропонується розуміти «розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, визнаний такими згідно із чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті (крім розладу психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, кофеїну та/або тютюну)». Таке визначення є дуже архаїчним і таким, що не містить специфічних ознак, які би дозволяли точно й однозначно встановити його зміст, оскільки відсилає до іншого нормативного акта. Це лише ускладнить роботу правозастосувачів із іншими нормами, якими пропонується доповнити чинний КК, застосування яких передбачає встановлення того факту,

що особа має розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин.

Звертає на себе увагу той факт, що згідно із термінологією ВООЗ психоактивні речовини – це такі речовини, які у разі прийому або введення в організм людини впливають на психічні процеси, наприклад, на когнітивну або афективну сфери. Такими речовинами є тютюн, алкоголь, деякі ліки, токсичні речовини, наркотики тощо. Усі вони більшою чи меншою мірою впливають на мозок і психіку людини, її здатність тверезо мислити та відповідально діяти, а отже, можуть призводити щонайменше до зміни поведінки особи [9]. Отже, поняття «психоактивні речовини» є більш широким і включає у себе алкоголь, а також лікарські засоби, що знижують увагу та швидкість реакції, проте у чинному КК України є ще низка норм, у яких використовується усталена термінологія, зокрема поняття «стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння» (наприклад, ст. 21, 67 КК України та ін.), а це призведе до плутанини. Видається, що зміни, передбачені авторами законопроекту № 5715, мають бути системними, а отже, вказаний недолік потребує усунення.

Також відсутнє законодавче визначення словосполучення «вчинили кримінальне правопорушення у зв'язку із наявністю у них розладу психіки та поведінки», яке досить часто використовують автори законопроекту, що аналізується, та яке, за їхнім задумом, має бути нормативно закріплене у положеннях КК України, проте не зрозуміло, як слід оцінювати діяння осіб, котрі вчинили кримінальні правопорушення, наприклад, із помсти, ревнощів або з метою заволодіти коштами, які планували витратити на придбання не психоактивних речовин, а продуктів харчування, одягу тощо. Не враховано, що доведення цього факту переважно буде залежати від бажання або небажання підозрюваного співпрацювати із правосуддям, а це є неприпустимим.

Запропоноване авторами визначення «розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин» містить термін «розлади психіки», однак не визначено критерії, за якими можна відмежовувати цей стан психіки від таких її

станів, що у вітчизняному кримінальному законодавстві охоплюються поняттями «неосудність» та «обмежена осудність». Натомість, як відзначають дослідники, результати проведення судово-психіатричних експертиз в Україні свідчать про те, що серед клінічних варіантів психічних розладів, за яких особа визнавалася судом неосудною, частіше за все зустрічаються органічні розлади психіки, психози та слабоумство органічного походження, розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, шизотопів, афективні та інші розлади та ін. [10]. Автори законопроекту № 5715 пропонують застосовувати до осіб, хворих на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, широке коло пільгових інститутів кримінального права, таких як: звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 47-1), звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо. Видається, що така ситуація призведе на практиці до неточностей, помилок і зловживань, у тому числі корупційного характеру, що є неприпустимим. Це упущення потребує негайного виправлення.

Також у низці пропонованих норм КК України (ч. 1 ст. 47-1, ч. 3 ст. 105 законопроекту) відсутня конкретика стосовно *строків реабілітації*, адже здебільшого вказується лише нижня межа (3 місяці) та відсутня вказівка на верхню межу цього строку. Тобто можна зробити висновок про те, що особа може на законних підставах 10 років проходити реабілітаційні програми за кошти державного чи місцевого бюджетів. Ця прогалина потребує виваженого правового врегулювання.

Термінологічно неправильно визнавати додаткові обов'язки для осіб, котрі мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин і звільняються від кримінальної відповідальності судом на підставі ст. 47-1 «Особливості звільнення від кримінальної відповідальності осіб з розладами психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин», якою пропонують доповнити чинний КК автори законопроекту, «умовами» (абз. 1 ч. 1 ст. 47-1). Останні є додатковими «підставами» для такого виду

звільнення. Традиційно у теорії кримінального права передумовами для того чи іншого виду звільнення від кримінальної відповідальності виступає ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та (або) його форма вини, а також факт відсутності судимості за раніше вчинене кримінальне правопорушення, а підставами – певна позитивна посткримінальна поведінка такої особи або настання певної події.

Викликає сумніви доцільність встановлення для звільнення від кримінальної відповідальності осіб із розладами психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, передбачене ст. 47-1 законопроекту, такої додаткової підстави, як «згода особи із покладенням судом на неї обов'язку пройти реабілітацію відповідно до індивідуального реабілітаційного плану тривалістю не менше трьох місяців, яке... має бути розпочато протягом двадцяти днів із дня звільнення від кримінальної відповідальності» (п. 2 ч. 1 зазначеної норми). Цього часу буде достатньо для того, щоб особа почала ухилятися від органів пробації, а згодом і від органів досудового розслідування та суду.

Видається, що ані зміст, ані місце розташування ст. 73-1 законопроекту «Особливості призначення покарання особам з розладами психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин» не відповідає усталеній термінології кримінального права, а також правилам законодавчої техніки. Так, покладення судом *додаткових обов'язків* на осіб, котрі вчинили кримінальне правопорушення у зв'язку із наявністю у них розладу психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, під час призначення певних видів основних покарань, не є *покаранням за своєю правовою природою*. Ймовірніше, його варто віднести до інших заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до фізичних осіб. Відповідно, положення про застосування таких обов'язків не може стосуватися інституту призначення покарання, під яким традиційно розуміється діяльність держави в особі суду із застосування норм права, яка полягає у *визначенні конкретної міри покарання* особі, котра визнана винною у вчиненні кримінального право-

порушення. Вказані неточності потребують коригування.

Викликає збентеження і пропозиція покласти на командирів військових частин *обов'язок щодо нагляду за засудженими військовослужбовцями, звільненими від відбування покарання з випробуванням* (див. ч. 4 ст. 76 КК України у законопроекті), адже ця діяльність є нехарактерною для цих службових осіб і виходить за межі їхніх повноважень, визначених законодавством.

Застереження слід зробити і стосовно пропонованих доповнень у абз. 2 ч. 2 ст. 97 і ч. 2 ст. 105 законопроекту, де факт звільнення неповнолітнього за вчинення суспільно небезпечного діяння у зв'язку із наявністю у неї розладу психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, з одного боку, пов'язується із фактом отримання згоди від неповнолітньої особи або її законного представника на проходження курсу реабілітації. З іншого – покладення такого обов'язку на неповнолітнього залишається на розсуд суду (є дискреційним його повноваженням). Тож постає дилема: що робити, якщо особа не надала такої згоди? Чи можна такого неповнолітнього звільнити? Також виникає закономірне питання: чим зумовлене право, а не обов'язок суду призначати курс реабілітації неповнолітнім? У пояснювальній записці до законопроекту вказується, що його прийняття «дозволять знизити рівень злочинності у державі, зумовленої психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин; вчинення нових кримінальних правопорушень відповідною категорією осіб». То чому ж тоді не призначати в обов'язковому порядку реабілітаційні програми неповнолітнім правопорушникам, які вже мають розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин? Де ж тут механізм превенції?

Також окремі застереження викликає і пропозиція авторів законопроекту № 5715 внести зміни до ст. 181, 194, 213-1–213-4, 289-1, 309, 508 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, якими пропонується передбачити підстави та порядок психіатричного огляду підозрюваного, обвинуваченого з метою вста-

новлення наявності чи відсутності у нього розладу психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, у тому числі у примусовому порядку на підставі рішення слідчого судді, суду. Це певною мірою суперечитиме практиці ЄСПЛ. Так, хоча ЄСПЛ (див. детальніше справи «Функе проти Франції», «Х та У проти Нідерландів», «Яллох проти Німеччини» та ін.) і допускає можливість здійснення примусового отримання зразків для дослідження, але водночас регламентує достатньо чіткі умови та порядок здійснення такого втручання, наголошуючи на тому, що отримання біологічних зразків можна проводити тільки:

- 1) за розпорядженням уповноваженої на це посадової особи;
- 2) акредитованим лікарем, котрий може відмовитися від виконання аналізу з огляду на виняткові причини медичного характеру;
- 3) за умови отримання попереднього висновку лікаря про можливість здійснення примусового відбору зразків або проведення судово-медичної експертизи;
- 4) а також на момент розгляду клопотання про примусове відібрання біологічних зразків слідчий суддя зобов'язаний переконатися, що така маніпуляція буде безпечною для життя та здоров'я особи.

Отже, наявність вказаних положень у КПК України на практиці може призвести до порушень, які надалі стануть предметом розгляду ЄСПЛ, що здебільшого засвідчують факт порушення прав людини, гарантованих ст. 3 та 8 Кон-

венції про захист прав людини й основоположних свобод, із боку України.

Пропозиція доповнити ст. 44-1 КУпАП «Ухилення від медичного огляду, медичного обстеження чи психологічного консультування» законопроект № 5715 частиною 3, яка передбачає санкцію у виді штрафу, є непродуманою, оскільки особи, котрі мають розлад психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, здебільшого витрачають усі наявні у них кошти на придбання цих речовин, а тому обов'язок сплатити штраф залишиться лише декларацією. Натомість слід було розглянути можливість застосування за таке правопорушення немайнових покарань, зокрема громадських робіт.

Отже, аналіз положень Проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють правопорушення у зв'язку із наявністю залежності від наркотичних та інших психоактивних речовин, а також організації реабілітації таких осіб» (реєстр. № 5715 від 29 червня 2021 р.) засвідчив, що його прийняття призведе до появи низки проблем, колізій і прогалин, які не сприятимуть покращенню життя осіб, котрі вчиняють правопорушення у зв'язку із наявністю залежності від наркотичних та інших психоактивних речовин, і не досягнуть поставлених авторами цього законопроекту цілей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. ООН: Люди частіше споживають наркотики на тлі пандемії. Сайт DW. Made of mind. URL: <https://www.dw.com/uk/oon-liudy-chastishe-spozhyvaiut-narkotyky-na-tli-pandemii/a-58034654> (дата звернення 01.12.2021)
2. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 рік (за даними 2019 р.). URL: <https://www.emcdda.europa.eu/system/files/attachments/13559/Zvit-shhodo-narkotyktiv-ta-alkogolyu-za-2020-rik.pdf> (дата звернення 01.12.2021)
3. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 28 серпня 2013 р. № 735-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/735-2013-%D1%80> (дата звернення: 27.11.2021)
4. Залежність від психоактивних речовин. Центр Громадського здоров'я МОЗ України. URL: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/zalezhnist-vid-psikhoaktivnikh-rechovin> (дата звернення: 27.11.2021)
5. Івасин О.Р., Косенко О.А. Впровадження досвіду Європи та інших країн світу у сфері зменшення шкоди від вживання наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні: проблематика та тенденції. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 1. С. 86–90. DOI <https://doi.org/10.15421/392020>.
6. Олійник О.П. Судово-психіатрична оцінка станів залежності в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... докт. мед. наук : 14.01.16. Київ, 2019. 38 с. URL: <http://ndips.org/assets/ap-олійник-на-сайт.pdf> (дата звернення: 27.11.2021)

7. Гуманізація державної політики щодо людей, які вживають наркотики : результати дослідження кримінологічних та морально-етичних аспектів боротьби з незаконним обігом наркотиків в Україні та її наслідків. ГО «Євразійський інститут наркополітики». 2016–2017 рр. 12 с. URL: <https://www.irf.ua/content/files/drugpolicy.pdf> (дата звернення: 27.11.2021)

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють правопорушення у зв'язку із наявністю залежності від наркотичних та інших психоактивних речовин, а також організації реабілітації таких осіб : Проект Закону України, реєстр. № 5715 від 29 червня 2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72374 (дата звернення: 01.11.2021).

9. Зловживання психоактивними речовинами та як дізнатись, чи вживає ваша дитина наркотики? Центр громадського здоров'я МОЗ України. 25 березня 2018 р. URL: <https://phc.org.ua/news/zlovzhivannya-psykhoaktivnimi-rechovinami-ta-yak-diznatis-chi-vzhivae-vasha-ditina-narkotiki#> (дата звернення: 01.11.2021).

10. Зайцев О.В. Деякі проблеми визначення формули неосудності у кримінальному праві України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1 (4). С. 113–123. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/4_7.pdf.